

П.М.Сас*

ПЕЧАТКИ З ГЕРБОМ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО (1590-ті – 1630-ті рр.)

На основі джерел розглянуто запорозькі військові печатки із зображенням герба Війська Запорозького від середини 1590-х до кінця 1630-х рр. Доведено, що основи запорозької сфрагістичної та геральдичної традицій було закладено наприкінці XVI – у перші десятиліття XVII ст. Протягом цього часу Військо Запорозьке як політичний інститут отримало першу відому зі сфрагістичних джерел військову печатку із зображенням козака, озброєного мушкетом та шаблею. Приділено увагу вивченню символіки геральдичної фігури козака в гербі Війська Запорозького.

Вітчизняні вчені почали проявляти більш-менш стійкий інтерес до вивчення запорозьких печаток у XIX ст., коли сфрагістика виділилася з дипломатики в окрему історичну дисципліну¹. Спеціальні праці з цієї проблематики з'являлися і в подальшому, у тому числі останніми роками². Привертає увагу спроба В.Гавриленка класифікувати відомі з джерел пам'ятки козацької сфрагістики, які він поділяє на печатки Запорозької Січі: кошових отаманів, гетьманів, запорозького суду тощо; печатки Гетьманщини: правобережних і лівобережних гетьманів середини XVII – кінця XVIII ст., Генеральної військової канцелярії, інших центральних установ, у тому числі Генерального військового суду, а також полків і сотень, магістратів і ратуш, міст та містечок на козацькому праві; печатки Малоросійських колегій, Канцелярії міністерського правління, Комісії економії після ліквідації Катериною II Запорозької Січі (зокрема Чорноморського козацького війська); приватні печатки гетьманів, козацької старшини. Як доводить В.Гавриленко, у хронологічних межах кінця XVI ст. – 1780-х рр. державний статус мали тільки сфрагістичні знаки Коша Війська Запорозького, гетьманів та Генеральної військової канцелярії³ (детальніше про правомірність цієї «державницької» класифікації стосовно Війська Запорозького до Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. йтиметься нижче).

Попри певне погравлення вивчення проблем української сфрагістики та дослідницький прогрес, який демонструють у цій сфері сучасні вітчизняні вчені, ряд питань усе ще залишаються недостатньо розробленими. Ідеться, зокрема, про вивчення давніх запорозьких печаток, що відомі з джерел 1590–1620-х рр. Є підстави стверджувати, що в українській історіографії стан дослідження зазначених сфрагістичних пам'яток бажає кращого. Приміром, досі навіть не з'ясовано, скільки разів упродовж цього часу змінювалася запорозька військова печатка (утім, це не заперечує певних успіхів у вивченні зазначеної проблематики, свідченням чого є введення в науковий обіг деяких нових сфрагістичних матеріалів названого часу).

Зазначимо, що традиція використання запорозького герба склалася наприкінці XVI – у перші десятиліття XVII ст. У цей час Військо Запорозьке як політичний інститут відігравало роль своєрідної «держави у державі» у структурі Речі Посполитої. Основу його інституційного устрою складали козацька рада, тобто законодавчо-розпорядче зібрання повноправних членів запорозької рицарської корпорації, яка діяла на засадах прямої демократії, а також гетьман, котрий політично представляв Військо Запорозьке та був наділений повноваженнями виконавчої влади й головнокомандувача збройними силами. Військо Запорозьке

* Сас Петро Михайлович – д-р іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

виробило політико-організаційний та управлінський інструментарій, з опорою на який українські козаки здійснювали самостійну політику у зовнішньополітичній сфері, чинили правосуддя та стягували певні податки з населення, яке перебувало у сфері владних впливів війська. Запорозькі збройні сили фактично будувалися за принципами добровільної мобілізації та самоорганізації, що давало можливість за потреби формувати доволі масову як для свого часу армію, яка була структурована за родами військ, мала постійне командування, управління, озброєння і тактику, а також спиралася на широкі соціальні ресурси. У Війську Запорозькому існували різні владні регалії й значущі корпоративні символи, у тому числі знамена, литаври та військова печатка з гербом.

Запорозька державна печатка?

Коли вперше козаки Війська Запорозького почали користуватися військовою печаткою? Через недостатньо повний стан джерельної бази точно відповісти на це питання поки що не можна. За припущенням І.Крип'якевича, козаки могли мати печатку ще до реєстрового набору короля Стефана Баторія (1578 р.). Відтак відома дослідникам печатка, якою 1593 р. користувався Криштоф Косинський, насправді не була першою для запорожців⁴. Підтвердити чи спростувати це припущення складно. Можна тільки достатньо впевнено стверджувати, що ані 1578 р., ані в найближчі до цієї дати роки реєстрові козаки не мали військової печатки.

Про це сигналізує той факт, що поручник низових запорозьких козаків Ян Оришовський до козацького реєстру 1581 р. приклав не військовою, а власну шляхетську печатку з гербом «Prawdzie»⁵. Зберігся оригінал листа з відбитком цієї печатки, що його Я.Оришовський написав до Стефана Баторія 3 липня 1581 р. На ньому видно відбиток названої печатки на папері діаметром близько 15–16 мм, а під ним – сліди від зеленого воску⁶. Судячи з усього, запорозькою військовою печаткою не користувався і «старший» Війська Запорозького – Микола Язловецький. Принаймні на таку думку наштовхує його лист із Фастова до запорожців, датований 10 березня 1592 р.⁷

Сфрагістичний матеріал, що дійшов до нашого часу, дає можливість вивчати запорозькі військові печатки від середини 1590-х рр. Ідеться, власне, про паперово-воскові печатки, відомі з середини XVI ст. (від них не відмовилися і у XVIII ст.) – їх виконували в техніці паперово-воскового відтиску. Віск використовували натурального кольору або ж забарвлений у червоно-коричневий, синьо-зелений та чорний кольори (з останньої третини XVII ст. почали практикувати більш зручний для діловодства, порівняно з паперово-восковим, відбиток на сургучі – червоного, іноді чорного та коричневого кольорів). Відбиток печатки робили металевою матрицею (штемпелем) на попередньо розм'якшеній восковій підкладці (найчастіше червоно-брунатного кольору), яку розміщували між двома аркушами, або ж віск накривали зволоженою паперовою кустодією – ромбоподібним кусочком паперу, що його могли вирізати з аркуша документа. Завдяки паперовій кустодії восковий шар із відбитком печатки був краще захищений від руйнування та стирання. Аби одержати якісний відбиток, його належало виконувати вельми ретельно та зі значною силою натиску⁸.

Найдавнішою печаткою Війська Запорозького, відбиток якої на папері дійшов до наших днів, є печатка на універсалі запорозького гетьмана Григорія Лободи від 31 серпня 1595 р., що зберігається у фондах Львівської національної наукової бібліотеки України ім. В.Стефаника (як можна судити, цією ж матрицею зроблено відбиток печатки на листі Криштофа Косинського до Сигізмунда III від 15 листопада 1592 р.)^{*}. В.Грабовецький та В.Гавриленко 1971 р. вперше опублікували її

^{*} Див.: К.Косинський до Сигізмунда III, 15.XI.1592 р. // AGAD. – Extranea IX. Polen. – 59/89.

фото та подали опис. Зокрема, дослідники зазначили, що це кругла (паперова) печатка діаметром 27 мм. Вона має напис по колу «КОПІЯ ВОЙСК[А] [ЗА] ПОРОЗЬКОГО», а у середині печатки на фігурному низу загостреному ренесансовому щиті вирізано козака у довгому, нижче колін, жупані. Із-під жупана виглядають шаровари і чоботи. Ноги людини повернуті вліво, отже, можна припустити, що постать зображена не прямо, а з поворотом у три четверті. На лівому плечі козака – мушкет із широкою ложею і коротким стволом, у правій руці навскіс тулуба він тримає витягнуту з піхов шаблю. Постать висока, струнка, із туго пов'язаним поясом і широко розставленими ліктями. Створюється враження, ніби козак стоїть на урочистій варті або бойовому посту⁹.

У публікації В.Грабовецького та В.Гавриленка вміщено реконструкцію запорозької військової печатки 1595 р. роботи художника М.Ткаченка. Він вважав за потрібне поліпшити форму літер порівняно з тими, які збереглися в оригіналі, сміливо змінив конфігурацію внутрішнього та зовнішнього кілець печатки, сконструював козакові двоярусну шапку, а також домалював під полами жупана шаровари.

В.Грабовецький та В.Гавриленко виходили з того, що зображення на печатці озброєного козака пояснюється традицією, адже, мовляв, «саме таким був герб Запорозької Січі, наданий їй у 1576 р.». Вони схильні відносити цю печатку до «державних печаток України». Водночас автори публікації називали її «гетьманською», або ж «печаткою гетьмана Григорія Лободи», тобто їх не бентежило, що напис на печатці не давав підстав для подібних висновків. На думку дослідників, слово «копія» у написі на печатці («КОПІЯ ВОЙСК[А] [ЗА] ПОРОЗЬКОГО») є «синонімом слова печать». Причому наявність у зазначеному написі терміна «копія» вказує на невідомий досі вид гетьманських печаток, що ними, як твердять історики, «користувалися за межами Запорізької Січі»¹⁰.

У статті В.Гавриленка, яка присвячена дослідженню печаток Війська Запорозького (1993 р.), повторено подібну думку. Щоправда, автор оминув припущення, згідно з яким слова «копія» (яке зустрічається у написах на запорозьких печатках) та «печатка» – синоніми. Натомість він наголосив, що слово «копія» на запорозьких печатках «вказує на окремий різновид козацьких печаток, а саме – на Малу печатку Запорозької Січі. Напевно Велика печатка зберігалась на Січі, а для потреб похідної канцелярії робились її копії». Причому автор тішить себе надією, що «Велика державна печатка Запорозжя з кінця XVI – початку XVII ст.» таки буде знайдена. В.Гавриленко наполягає на тому, що так звані печатки запорозьких гетьманів, у тому числі ті, якими користувалися Г.Лобода, Г.Василевич, С.Кішка, П.Сагайдачний, М.Дорошенко, як за своїми функціями, так і за зовнішніми ознаками цілком відповідали «вимогам державної печатки». Дослідник наводить такі аргументи: «По-перше, статус державної печатки їм належить за рангом тих документів, до яких вони прикладались. Гетьманськими печатками скріплялись послання Війська Запорозького до польських королів, московських царів, кримських ханів, російських воєвод, канцлера і коронних гетьманів Речі Посполитої, інструкції козацьким послам в іноземних державах, універсали. По-друге, на всіх без винятку печатках гетьманів наявний герб Війська Запорозького – козак із мушкетом на плечі і шаблею. По-третє, хоч ініціатива виготовлення печаток здебільшого належала гетьманам і кожен із них намагався мати власний сфрагістичний клейнод, але відомі використання печаток попередників»¹¹. Подібні ідеї цей автор обстоює також у деяких інших своїх працях¹².

Як видно, В.Гавриленко зараховує до державних печаток і ті з них, які є на листах запорозьких гетьманів кінця XVI – перших десятиліть XVII ст. Причому ці печатки він відносить до державних на тій підставі, що їх прикладали до певних документів, адресованих різним тогочасним володарям та сановникам; на даних печатках був герб Війська Запорозького із зображенням озброєного козака;

виготовлення печаток ініціювали запорозькі гетьмани по отриманні булави, або ж вони користувалися печатками, що перейшли до них від попередників.

Щодо останнього, то бажання новообраного гетьмана мати нову печатку або ж користуватися старою, безперечно, було суб'єктивним фактором, який, за визначенням, жодним чином не міг вплинути на політичний та юридичний статус цієї печатки. Зображення козака з мушкетом та шаблею на гербі Війська Запорозького, утім, як і будь-яка геральдична фігура, саме по собі не могло служити засобом легітимації та показником політико-правового рівня тієї чи іншої владної інституції. Водночас, незалежно від геральдичних особливостей герба як інституційної емблеми Війська Запорозького, його наявність на запорозькій печатці додатково окреслювала її найвищий статус.

Існує достатньо фактів, що підтверджують практичне використання названої печатки в актах вищої влади Війська Запорозького, які стосувалися насамперед представників козацького стану, а також на документах, адресованих державним інституціям і сановникам Речі Посполитої та інших країн. Тобто, сфера використання запорозької печатки феноменологічно подібна до рівня політико-правової документації, скріпленої державними печатками тогочасних країн.

Однак чи було Військо Запорозьке однією з європейських держав? Наявні джерела дають підстави зробити висновок, що до середини XVII ст. сформованої та політично легітимної козацької держави в Україні не існувало. У час, що розглядається, Військо Запорозьке являло собою самовстановлену форму станової козацької автономії, причому з неповним контролем вищої запорозької влади над волосним козацтвом (тим, яке мешкало на волості – українських землях, де існували місцеві органи державної влади Речі Посполитої). Якщо землі Запорозжя виявилися закріпленими за козаками згідно з правом меча та звичаєм старовини (що, до речі, фактично визнавав і політичний режим Речі Посполитої), то на волості, насамперед смузі земель, прилеглих до водної артерії Дніпра, посідання козаками даної території трималося тільки на факті реального проживання, головним чином, самозахопленні земель (так звана займанщина), а також спроможності запорозької спільноти відстоювати на практиці своє «місце під сонцем».

Прикметно, що польська влада не вбачала жодної трагедії в тому, що на запорозьких листах були козацькі печатки. Адже, наприклад, король, який отримував подібні листи від гетьманів Війська Запорозького (яким він, траплялося, надавав булаву та інші клейноди), не сприймав їх як послання від суверенних або ж васальних володарів. Насправді запорозька печатка у подібних випадках поставала як властивий для правової культури Речі Посполитої елемент діловодства та канцелярської практики, являючись юридичною формою засвідчення автентичності та правосильності документа, а також політико-правовим атрибутом і символічним «знаком» станової інституції, що його видала. Щодо цього запорозька печатка не відрізнялася, приміром, від магістратських печаток.

До середини XVII ст. ані Військо Запорозьке, ані, тим паче, Запорозька Січ, в якій, за твердженням В.Гавриленка, було аж дві державні печатки – мала та велика, політично не стояли в одному ряду з державами тогочасного світу. Водночас сформована запорозжцями в межах Речі Посполитої становою владна піраміда з її найвищими республіканськими політичними інститутами (загальна козацька рада та гетьманська влада) вельми активно використовувала владний інструментарій держави, як-от стягнення тих чи інших податків із «підданих», підтримання доцільного з погляду влади правового режиму тощо. Загалом де-факто козацький соціальний, політичний та військовий устрій, витворені запорозькою спільнотою економічний уклад і система станово-корпоративної влади з її реальною практикою врядування та управління в різних сферах суспільного життя так чи інакше мали державотворчий вимір.

З огляду на викладене вище, можна дійти висновку, що розглядати військові печатки Війська Запорозького наприкінці XVI – у перші десятиліття XVII ст. як державні є не виправданою модернізацією. Прикметно, що в офіційних паперах, котрі вийшли із запорозької канцелярії, можна зустріти козацьку самоназву печаток, прикладених до запорозьких документів: «військова печатка» («Pieczęć Woyskowa», «Pieczęć woyskowa»)¹³. Загалом з огляду на тогочасні історичні реалії та стадію політичного буття Війська Запорозького його печатку в певному сенсі можна визначити як протодержавну.

Стосовно ж гіпотези про існування малої та великої печаток Запорозької Січі, а також сподівання знайти її різновиди, то вони, судячи з усього, безпідставні. Якщо у Війську Запорозькому справді була так звана «велика печатка», то в листах запорозьких гетьманів, в яких перед представниками польської влади порушувалися ті чи інші важливі для козаків питання, поза будь-яким сумнівом фігурувала б саме ця печатка. За наявності великої проставляти на запорозьких документах малу печатку вочевидь означало б демонструвати цим якщо не зневагу, то, принаймні, не надто велике пошанування щодо своїх адресатів. Тим часом в усіх подібних листах запорожців фігурує печатка, у коловому написі якої присутнє слово «копія». Можна стверджувати, що воно не містить вказівок на якийсь дублікат або зменшену копію «великої» печатки Війська Запорозького. Латинське слово «сōріа» має різні значення. Напевно, при складанні напису (легенди) запорозької військової печатки було використано одне з них, а саме «військо» (copiae pedītum equitumque (equestres pedestresque) – піші і кінні війська; copiae urbium – міські гарнізони; navālis sōріа – флот, кораблі)¹⁴.

Звідси робимо висновок, що слово «копія» («КОПЦІЯ] ВОЙСК[А] [ЗА]ПОРОЗЬКОГО») в написі на печатці може означати «військо». Отож зазначений напис при передачі його сучасною українською мовою міг би набути такого варіанту: «Військо Війська Запорозького». Узявши ж до уваги те, що козаки розглядали свою печатку як «військову», а запорозькі зверхники у своїх універсалах оголошували владні розпорядження під «військовою ласкою» і «військовою карою»¹⁵, то слово «копія» у написі «КОПЦІЯ] ВОЙСК[А] [ЗА]ПОРОЗЬКОГО» очевидно означало вищу владу Війська Запорозького. Відтак напрошується такий варіант тлумачного перекладу цього напису: «Військова влада Війська Запорозького». Проте при відтворенні подібних написів потрібно, як видається, виходити не з припущень, а подавати термін, про який ідеться, так, як у джерелі – «копія». Тим більше, що у другій половині XVII – у XVIII ст. він міг сприйматися як синонім слова «печатка», принаймні слово «копія» зустрічається в написах на деяких міських печатках цього часу¹⁶.

Військова печатка 1595 р.

Вивчення оригіналу печатки на універсалі Г.Лободи від 31 серпня 1595 р.¹⁷ дало можливість більш детально визначити її особливості. Отже, діаметр зовнішнього кільця становить близько 27 мм, а внутрішнього – 18 мм. Зображення козака на паперовому відбитку нечітке. Через це зробити точне вимірювання його постаті досить складно. По вертикалі можна вирізнити такі найважливіші параметри зображення запорожця: його висота від підшов до верху шапки – 13 мм; від підшов до низу жупана – 2 мм; від цього місця до пояса – 5 мм (товщина пояса – 0,05 мм); від підшов до правого ліктя – близько 8 мм; голова із шапкою – 2 мм; шия – близько 0,6 мм. По горизонталі зображена на печатці постать має такі пропорції: ширина розвернутої праворуч правої стопи – близько 1,5 мм; жупана у нижній його частині – 5,5 мм; талії – 2,5 мм; відстань між ліктями зігнутих рук – 7 мм; ширина голови з шапкою – 2 мм. Відтиск шаблі від краю руків'я до кінця

клинка (його вістря не видно) простежується приблизно до 7 мм, мушкета (як можна визначити вид озброєння козака) від приклада до кінця ствола – орієнтовно на 6 мм.

Симетрію напису та всього зображального ряду печатки, що розглядається, визначає умовна вертикаль, утворена поділовим хрестиком із рівними сторонами (2x2 мм) та розміщеною під ним фігурою козака. Причому цю вертикальну композицію облямовують кількома симетричними акцентованими смугами або полями вигадливі згини ліній, що йдуть від центру до периферії печатки. Перше таке своєрідне облямування творить енергійний жест розставлених у ліктях рук козака. Правою рукою він тримає перед собою шаблю: руків'я знаходиться дещо нижче талії, а оголений клинок проходить орієнтовно через ліве стегно, вище коліна. Положення, що його займає ліктьова частина лівої руки, точно з'ясувати складно. Судячи з усього, кисть лівої руки підтримує приклад покладеної на ліве плече ручної вогнепальної зброї.

Друге, суто декоративне, облямовуюче поле навколо постаті козака постало у вигляді гербового щита (картуша). Його утворює вигадливий рослинний орнамент, який ніби виростає з одного стебла з-під ніг козака на два боки – парними напівскрученими листками, що сягають приблизно рівня грудей. Ще один подібний орнаментальний пучок «росте» своїми листками-завитками від голови до долу, сполучаючись із нижніми елементами орнаментальної композиції, що створює враження руху.

Нарешті, ці декоративні прикраси гербового щита облямовує внутрішнє кільце печатки. Причому його кінці у верхній частині напису розриваються, сполучившись зліва від глядача з останньою літерою [о] у слові «запорозького», а справа – з літерою [о] у слові «копия». Відтак виникає абрис своєрідної круглої колби або горщика, конфігурацію вінчика яких (вигнутого назовні) визначає форма двох літер [о] (розміри останніх 2 мм по ширині та 2,5 мм по висоті). У горловині цього «горщика» розташовано поділовий хрестик, а також літеру [к] (у нижній частині вона сягає 2 мм, угорі – 2,1 мм, по висоті – 2,1 мм), що входить до слова «копия». Завдяки такому художньому рішенням вся композиція набуває врівноваженості, симетричності та цілісності.

Печатка, що розглядається, дає й певне уявлення про костюм козака. Як можна судити, він і справді одягнений у довгий жупан (нижче пояса якого простежуються тканинні складки), поли якого помітно нижче колін. З-під одягу видно взуття – вочевидь чоботи. Сказати щось певне про головний убір складно. Як можна судити із зображення, він доволі масивний, кулеподібний, можливо, з деяким загостренням угорі.

Напис на печатці «КОЦІЯ] ВОЙСК[А] [ЗА]ПОРОЗЬКОГО», який уміщено між її внутрішнім та зовнішнім кільцями, зроблено літерами своєрідної геометризованої форми. Приміром [о] подекуди нагадує паралелограм, буква [г] є майже копією відповідної сучасної друкованої літери (верхня її частина становить 2,0 мм, по вертикалі – 2,1 мм), щоправда зі скошеним під гострим кутом закінченням верхнього елемента графеми. Утім, деякі літери в написі наповзають на інші (у слові «запорозького» це восьма, дев'ята та десята), окремі букви «лежать» стосовно перпендикуляра, утвореного уявним радіусом, проведеним від центра кола.

Невідомо, як відбулася легітимація цієї печатки – чи були задіяні якісь процедури її узаконення з боку центральної влади Речі Посполитої, а чи запорозька канцелярія надала їй чинності явочним шляхом, тобто публічним використанням в офіційних документах Війська Запорозького, які підписував гетьман. Як би там не було, факт, що напис на печатці зроблено українською мовою (з нього, окрім іншого, стає зрозумілим: слово «Запорозькое», що фігурує у багатьох документах кінця XVI – першої половини XVII ст., насправді вимовляли з пом'якшенням [з]

у третьому складі), свідчить про виготовлення початкової матриці українським майстром. Про це сигналізує також напис на печатці, про що докладніше йтиметься нижче.

Звісно, що майстер не випадково зобразив козака озброєним. Оголена шабля у його правій руці вочевидь символізувала рицарську честь запорожців. Козак на печатці, який прибрав позу воїна й вийшов на лінію бою з вийнятою з піхов шаблею, напевне демонстрував також рішучість та готовність дати відсіч ворогам, а його мушкет уособлював бойову міць Війська Запорозького.

Судячи з усього, ця запорозька печатка була загублена, або стала воєнним трофеєм каральних військ Речі Посполитої при розгромі козацьких повстанців у червні 1596 р. на р. Солониці. Відомо, що напередодні поразки Г.Лободу було вбито, а гетьманом замість нього став Криштоф Кремпський. За одними відомостями, новий запорозький ватажок із частиною козаків вирвався з обложеного табору, за іншими – його відпустили поляки після складення присяги. Згідно з повідомленням Р.Гейденштейна, трофеями польського війська стали гетьманська булава, кілька корогв, у тому числі наданих запорожцям імператором «Священної Римської імперії» Рудольфом II, срібні «котли», тобто литаври (також імператорський подарунок), 21 справна гармата тощо¹⁸.

Військова печатка 1596–1603 рр.

Хоча Р.Гейденштейн не назвав серед цих трофеїв військову печатку Війська Запорозького, однак козакам таки довелося з нею попрощатися. Про це свідчить той факт, що новий запорозький гетьман Гнат Василевич невдовзі почав користуватися новою печаткою. Прикметно, що цей гетьман уже у серпні 1596 р. спорядив своїх посланців до короля¹⁹. Навряд чи вони обговорювали у Варшаві питання про нову запорозьку печатку. Адже ще до того, як посольство прибуло у столицю, Г.Василевич уже проставляв нову військову печатку на своєму листі. Тобто, видається достатньо очевидним, що запорожці самостійно запровадили цю нову інсигнію замість старої. Причому нею користувалися також наступники Г.Василевича на гетьманському уряді. Про це свідчить подібність, власне, тотожність, відбитків печаток на листах запорозьких гетьманів: Гната Василевича – до всієї шляхти загалом (від 10 серпня 1596 р.); Самійла Кішки – до Яна Замойського (від 1 серпня 1600 р. та 31 березня 1601 р.); Гаврила Крутневича – до Я.Замойського (від 9 листопада 1600 р., 30 травня 1603 р. та з невстановленою датою («в понеділок»)). Відбиток цієї печатки є також на універсалі Г.Крутневича ченцям київського Микільсько-Пустинського монастиря (від 22 травня (1 червня) 1603 р.)²⁰.

Ідеться про паперово-воскові відбитки, виконані металевою матрицею військової печатки (в листі Г.Василевича – під підписом, віск зелений; у решті листів – на останньому аркуші біля адреси, віск червоного кольору). Із часом віск викришувався, однак на паперовій кустодії зазвичай зберігався, принаймні частково, відбиток матриці. Отож порівняння відбитків на паперових кустодіях (певною мірою і на восковій підкладці) показало, що у перелічених вище листах виконано однією матрицею. Про це свідчить, зокрема, той факт, що розміри внутрішнього та зовнішнього кілець печаток однакові, а також збігаються ті деталі напису та зображення, що збереглися і які можна порівняти.

Так, на залишках воскового відбитка печатки у листі Г.Василевича від 10 серпня 1596 р. збереглося кілька літер та їх фрагментів навколо потовщення, що, як можна припустити, було поділовим хрестиком. Якщо на цей попсований напис, висота вцілілих літер в якому становить близько 2 мм, накласти скалькований відбиток відносно добре збереженої печатки у листі Г.Крутневича до Я.Замойського від 9 листопада 1600 р., то можна переконатися, що літери на печатці 1596 р. точно накладаються на фрагмент напису по колу на печатці 1600 р.:

«ЗКОГО КОПИА» (тобто «ЗАПОРОЗКОГО КОПИА»); це ж саме стосується поділового хрестика. Названий збіг тим більше прикметний, оскільки, як зазначалося, напис зроблено по колу, і, відповідно, відстань між літерами в нижній частині графом менша, аніж у верхній. Тим часом в обох зазначених відбитках печаток ці параметри ідентичні. Приміром, у слові «КОПИА» відстань між лівими елементами [к] та [п] внизу становить близько 4,5 мм, а вгорі – 5 мм; між лівим елементом першої літери [о] у фрагменті «ЗКОГО» та правим елементом [о] у слові «КОПИА»: внизу – близько 14 мм, угорі – 16 мм.

Отже, є підстави стверджувати, що принаймні від початку серпня 1596 р. і до початку XVII ст. у Війська Запорозького у вжитку була одна й та ж військова печатка. У спеціальній літературі можна зустріти її описи. Ідеться насамперед про опис відбитку печатки на універсалі Г.Крутневича ченцем київського Микільсько-Пустинського монастиря від 22 травня (1 червня) 1603 р., зроблений І.Ситим, який представив також її графічну реконструкцію. За спостереженням дослідника, дана печатка «кругла, діаметр 28 мм, паперово-воскова, уміщена на звороті першого аркуша, відбиток зроблено через вирізаний із другого аркуша клаптик паперу у вигляді прямокутника. Зображення: козак у довгому жупані, на правому боці у широких піхвах шабля, на правому плечі тримає рушницю, над цим же плечем виступає якийсь предмет, на голові кругла шапка. Між двома колами йде напис «+ КОПИА ВОЙСКА ЗАПОРОЗКОГО». Є втрати у лівій частині зображення²¹.

Оскільки даний опис печатки та її графічна реконструкція зроблені на основі не надто якісного відбитку, то, звісно, автор не зміг уникнути певних гіпотетичних припущень. Тим часом, порівняно з цією сфрагістичною пам'яткою, більш задовільним є відбиток печатки, що зберігся на листі Г.Крутневича до Я.Замойського від 9 листопада 1600 р. Спираючись на нього, а також на інші відбитки цієї печатки 1596–1603 рр., які дійшли до наших днів, подамо її опис. Попередньо зазначимо, що між даною печаткою та печаткою на універсалі Г.Лободи 1595 р. простежується безсумнівний зв'язок як у написі, так і у зображенні козака. Водночас між ними існують також істотні відмінності.

Отже, зовнішнє кільце зазначеної «нової» круглої (паперово-воскової) запорозької військової печатки становить до 28 мм, а внутрішнє – до 20 мм. Контури кільця мають форму скрученого шнура завтовшки до 1 мм. Уміщений між ними по колу напис гласить: «КОПИА ВОЙСКА ЗАПОРОЗКОГО». Неважко переконатися, що граматично цей напис дещо відрізняється від напису на попередній запорозькій печатці: ЗАПОРОЗКОГО – ЗАПОРОЗЬКОГО. Елементи графом загальом доволі симетричні, із вивіреними кутами. Відстань між літерами у словах більш-менш збалансована, що створює враження цілісно скомпонованого напису. Те, що порядок слів у наведеній фразі має бути саме такий, пояснюється наявністю поділового хрестика після слова «ЗАПОРОЗКОГО» і перед «ВОЙСКА». Із напису на даній печатці неважко переконатися у хибності тверджень тих дослідників, які доводили, що, мовляв, «копиа» – це «зовсім не придатне для запорозької печатки канцелярське слово», відтак його потрібно читати як «коша», а також, що напис на печатці XVII ст. «прямим цивільним шрифтом, установленим тільки на початку XVIII ст.» насправді є результатом недобросовісного копіювання художниками пізнішого часу²².

Ключовою композиційною деталлю, що визначала симетрію як напису, так і зображення на військовій печатці середини 1590-х – початку 1600-х рр., є щільно втиснутий у простір між зовнішнім та внутрішнім кільцями печатки поділовий хрестик, форма якого нагадує мальтійський, або ж традиційний козацький хрест²³ (подібної форми хрест зустрічається, зокрема, на козацьких прапорах часів Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., що збереглися до наших днів). Під ним, у межах внутрішнього кільця відбитка,

зображено озброєного запорозького козака, який стоїть. Його силуету надано геометризованих форм: підняті горизонтально в передпліччі й опущені майже під прямим кутом у ліктьовій частині руки у поєднанні з вертикаллю голови та прямого тулуба, який продовжують дві паралельно поставлені ноги. Зображення стоп на печатках не збереглося. Вони слабо простежуються і на відбитку печатки, наявному у військовому листі (універсалі) 1603 р. Г.Крутневича, що зберігається у Чернігівському історичному музеї ім. В.В.Тарнавського²⁴. Загалом геометризовані форми постаті козака творять Т-подібну, або хрестоподібну фігуру. Причому її перетинають дві паралельно зорієнтовані одна відносно одної діагоналі, утворені шаблею та ручною вогнепальною зброєю (тип цієї зброї спробуємо визначити нижче, тим часом умовно називатимемо її «рушницею»).

Щоб скласти певне уявлення про пропорції даного зображення, наведемо деякі найважливіші його співвідношення по вертикалі (знизу догори): від поли жупаноподібного одягу до кисті правої руки, що підтримує край приклада рушниць – близько 5 мм; від цієї точки до лінії плеча – 4,5 мм; звідси до кінця округлої шапки – 5 мм; від шиї до нижнього краю шапки – 2 мм; шапка – 1,5 мм (при ширині 2 мм); від низу лівої поли до краю середини хрестовини шаблі – 6 мм; від цієї точки до кінця рушниць – до 6,7 мм. Основні співвідношення по горизонталі: ширина жупана внизу – близько 5,5 мм; ширина талії – 1,5 мм; ширина обличчя – 1,2 мм (на ньому можна помітити лінії та опуклості, що нагадують прямий ніс та клиноподібну бороду, однак певно про це стверджувати не можна). Загальна довжина шаблі, що вкладає в піхви – від кінця останніх до кінця її верхів'я – становить близько 13 мм; довжина хрестовини – до 3,5 мм; довжина руків'я – 3 мм; довжина рушниць від краю приклада до кінця ствола – 11,5 мм.

Отже, зображеного на печатці козака анфас скомпоновано так, що над його шапкою проглядається поділовий хрестик. Напевно це було зроблено не стільки з естетичною метою (хрестик ніби подовжує постать козака та надає їй монументальності), як із символічним підтекстом – той, хто стоїть під хрестом, є воїном, над яким Боже благословення, це християнський воїн, готовий захищати свою віру та церкву від ворогів. Упадає в очі, що порівняно з військовою печаткою Війська Запорозького попереднього часу, на печатці 1596 р. – початку XVII ст. так званий грецький хрест змінено на мальтійський, або ж козацький (схожі за формою хрести зустрічаються на козацьких прапорах часів Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.). Можливо, це пояснювалося прагненням наголосити ще й на рицарському статусі запорожців. На полі печатки зник вигадливий рослинний орнамент гербового щита. Вона набула більш строгих та лаконічних форм також завдяки замкненню внутрішнього кільця, що усунуло ефект круглого посуду з опуклим назовні вінчиком.

Судячи з усього, через поразку козацького повстання 1596 р. запорозькі політики, котрі не хотіли, щоб польська влада сприймала їх у публічній сфері як таких, котрі і надалі готові кидати виклик та конфронтувати, воліли мати менш войовничі зображення козака на своїй новій військовій печатці. Відтак цей козак на ній хоча і зберіг поставу з розставленими ліктями, однак «уклав» шаблю у піхви, спрямувавши їх за себе, а також, як буде показано нижче, «заховав» за спину й вогнепальну зброю.

Отже, на другій із відомих нам із джерел військових печаток Війська Запорозького козак звів руки у передпліччі та зігнув їх у ліктях, що нагадує птаха, який сушить крила. У цьому жесті, що включений у символіку володіння зброєю – холодною та вогнепальною, вочевидь відобразилася ідея готовності до бою з ворогами. Права кисть руки козака тримає край приклада рушниць, що навскісно закинута через плече за спину – її ствол виглядає між головою та лівим плечем під кутом близько 45°. Неважко здогадатися, що в такому положенні цю зброю неможливо утримати однією долонею за край приклада – незалежно від того, була

б вона за спиною, чи на грудях. Відомо також, що доволі важкий мушкет у похідному положенні козаки носили не за спиною, а поклавши його на плече – якщо існувала потреба продемонструвати свою бойову готовність (таким було положення зброї і перед виконанням прийомів стрільби)²⁵. Зокрема, це підтверджує зображення козака на запорозькій печатці більш пізнього часу.

Тим часом при уважному вивченні відповідного зображення середини 1590 – початку 1600-х рр. на ньому можна помітити доволі чітку, випуклу, невеликої ширини смугу, що навскісно проходить через груди: від краю лівого плеча вниз до правого боку, дещо вище талії. Як можна судити, це не що інше, як плечова портупоя, на якій у ті часи носили, зокрема, аркебузи та карабіни – зброю приєднували до неї за допомогою спеціального кріплення, що складалося з металевого кільця, так званого карабіна, та скоби²⁶. Відтак напрошується думка, що на запорозькій печатці, яка розглядається, зображено не мушкет, а, напевно, аркебузу або ж, що вірогідніше, карабін²⁷.

Лівою кистю руки козак стискає руків'я шаблі, що припасована до пояса зліва. Її розвернуто під прямим кутом стосовно глядача. Добре видно хрестоподібну гарду, частину піхов шаблі, які заходять за спину і виринають із-за правої поли жупана чималим вигнутим догори кінцем. Таке положення шаблі вказує на те, що вона таки припнута до пояса – у протилежному випадку козак вочевидь тримав би оголену шаблю правою, а не лівою, рукою і не ховав би зброю за спину.

Військова печатка 1620–1630-х рр.

Чи залишилася дана військова печатка у Війську Запорозькому після 1603 р. невідомо, оскільки впродовж кільканадцяти років по зазначеній даті у джерелах не виявлено якихось матеріалів із козацької сфрагістики. Тільки від початку 1620-х рр. і до часів козацького повстання 1637–1638 рр. збереглися ряд відбитків військових печаток на листах та деяких інших документах, які дають уявлення про особливості тогочасної запорозької сфрагістики. Ідеться, зокрема, про листи Якова Бородавки до Криштофа Радзивілла від 28 квітня 1621 р., Петра Сагайдачного до К.Радзивілла від 13 січня 1622 р., Богдана Конші до К.Радзивілла від 28 січня 1623 р., Михайла Дорошенка до Томаша Замойського від 20 травня 1623 р. та 17 лютого 1626 р., Івана Сулими до К.Радзивілла від 29 грудня 1628 р., Івана Петражицького до Т.Замойського від 22 лютого та 31 травня 1632 р., Андрія Гавриловича до Т.Замойського від 22 лютого, 4 вересня 1632 р. та 6 січня 1633 р., інструкцію запорозьким послам Богушу Гудковичу, Яцьку Савичу та Григорію Нужному до короля Сигізмунда III від 30 листопада 1636 р.²⁸ Аналогічну печатку використовував також Ілляш Караїмович, про що свідчить його лист до Миколая Потоцького від 23 лютого 1638 р.²⁹

Відбитки печаток на перелічених документах різні за якістю виконання та станом збереження. Проте зіставлення їх розмірів, вивчення вцілілих деталей напису, облямування, а також представленого на них зображення козака дало можливість зробити висновок, що всі ці відбитки зроблено однією матрицею. Тож якою була печатка Війська Запорозького у 1620–1630-х рр.? Насамперед зазначимо, що вона являла собою доволі правильне коло із зовнішнім кільцем у формі скрученого шнура діаметром близько 30–31 мм, подібної форми внутрішнім кільцем діаметром до 22 мм та написом між ними: **«ВОЙКА ЗАПОРОЗКОГО КОПИЯ»**. Товщина «шнура» обох кілець становить близько 1 мм, таким самим є «крок» окремих витків спіралі цього колового обрамлення.

Форми літер вельми подібні до тих, що на запорозькій печатці 1596 р. – початку 1600-х рр. Проте інтервали між окремими літерами в обох написах різняться. Так, якщо взяти за одиницю вимірювання ширину літери [п] у фрагменті слова

-ПОРОЗКОГО (ЗАПОРОЗКОГО) з напису на печатці 1596 р. – початку 1600-х рр., то відстань між літерами у місці найбільшого зближення між сусідніми елементами графом буде приблизно такою: між першою та другою літерами – 0,4 від величини зазначеного модуля; другою і третьою – 0,4; третьою і четвертою – 0,36; четвертою і п'ятою – 0,36; п'ятою і шостою – 0,36; шостою і сьомою – 0,04; сьомою і восьмою – 0,04 (потрібно зазначити, що мінімальна відстань між літерами в останньому вимірюванні, тобто [г] та [о], вочевидь пояснювалася технічною та естетичною доцільністю, адже і при сучасному наборі верхній елемент літери [г] нерідко майже зливається у слові з наступною буквою). Аналогічні параметри напису на печатці 1620–1630-х рр. такі: 0,4; 0,4; 0,02; 0,4; 0,2; 0,01; 0,02; 0,02. Як можна переконатися, подібне розташування літер у слові є менш симетричним та зорово врівноваженим порівняно з написом на попередній печатці.

В обводі внутрішнього кільця печатки 1620–1630-х рр. зображено запорозького козака, який стосовно глядача марширує зліва направо в бойовій викладці. Якщо на запорозьких військових печатках попереднього часу між їх написом уміщено поділовий значок у формі хреста, що нависає над головою козака, то на печатці, яка розглядається, така деталь відсутня. На ній поділовий значок нагадує хрестик, або чотирикутну зірочку із загостреними на кінці гранями. Причому він розташований між словами «КОПИА» і «ВОЙКА» так, що перебуває приблизно на рівні (дещо нижче) руків'я шаблі, якою оперезаний воїн, тобто він крокує до цього хреста чи зірки. Із такого розташування поділового значка стає зрозуміло, що поділений ним напис має наступний порядок слів: «ВОЙКА ЗАПОРОЗКОГО КОПИА».

Прикметно, що постать козака зорієнтована щодо напису так само, як на печатці середини 1590-х – початку 1600-х рр., тобто його голова знаходиться у проміжку між словами «ЗАПОРОЗКОГО КОПИА». Дана обставина, а також те, що текст напису на обох печатках майже ідентичний і його літери схожі між собою за конфігурацією, доволі показові – вони свідчать, що при виготовленні нової запорозької печатки майстер вочевидь орієнтувався на форму старої.

Отже, козак своїм головним убором упирається у внутрішнє кільце печатки там, де над ним сходяться написані по колу слова «ЗАПОРОЗКОГО КОПИА». Якщо від цієї точки умовно провести радіальну лінію через праву ногу запорозця (вона під час кроку ззаду), то ця лінія сягне протилежного боку крученого обрамлення внутрішнього кільця печатки і складатиме 19 мм. Такою ж завдовжки є й радіальна лінія, проведена від вершка шапки через підняту у кроці ліву ногу, стопа якої ледь не сягає внутрішнього кільця печатки. Талія проходить на відстані близько 10 мм від вершка шапки. Праву ногу видно з-під одягу, що нагадує жупан, десь на 4 мм, а ліву – 5 мм. Ширина поли жупана – близько 9 мм. Загальна довжина шаблі, що вкладає в піхви, від кінця останніх до кінця її верхів'я, становить до 13 мм; довжина мушкета від кінця приклада до кінця ствола – 9,6 мм.

Головний убір ідентифікувати складно, він ширший за голову, напевно, частково зрізаний лінією внутрішнього кільця печатки. На жупані (детальніше про його конструктивні особливості йтиметься нижче) чітко простежуються дві масивні вертикальні складки по боках на полах, а також посередині. Причому центральна складка піднімається вгору, позначаючи, очевидно, розріз одягу з гудзиками. Довжина цього одягу сягає приблизно лінії колін. Судячи з того, що литки козака зображено без помітних потовщень, а у стопах простежуються пластичні форми, то на ньому чоботи без підборів та з високими халявами, які заходять під поли жупана.

Постава козака пряма та сповнена сили. Він має «осину» талію, що підкреслює широкі плечі. Враження фізичної моці воїна створює орієнтовна пропорція голови (якщо уявити її без головного убору) до тіла, що становить 1х8,5 (зазвичай голова складає приблизно 1/7 чи 1/8 частину висоти людини). Цьому ж служить

динаміка зігнутої правої руки з дещо відведеним назад ліктем (створюється враження, що козак оперся нею собі в бік) у такт енергійному, візуально досить широкому кроку, про який також можна судити з того, що відстань від задника правого чобота до носка лівого чобота становить близько 10 мм, тоді як основна горизонталь у верхній частині постаті: від краю правого плеча козака до кінця мушкетного прикладу – тільки дещо більше 7 мм. На лівому плечі у запорожця мушкет із широким прикладом, який він підтримує лівою рукою. Із протилежного від глядача лівого боку козак оперезаний шаблею. Її руків'я з фрагментом хрестовини виглядає з-за постаті на рівні пояса, а внизу, за задніми полами жупана, видно довгі піхви з досить помітною кривизною.

Немає сумніву, що анонімний автор гравюри із зображенням козака, яку вміщено у творі К.Саковича «Вѣршѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного ...», у геральдичній композиції «На гербъ сильного Войска е[го] к[оролевской] м[илости] Запорозкого», запозичив цей образ із запорозької печатки початку 1620-х рр. Художник приділив увагу дрібним деталям зображення, зокрема проробленню рис обличчя – його козак має, серед іншого, тонкі, дещо закручені вгору та доволі довгі вуса. Гравер вочевидь «одягнув» свого персонажа за тогочасною модою, за якою стежили також і в козацькому середовищі. Водночас він напевне виходив із власного розуміння соціальної престижності вбрання, оскільки створював гравюру як ілюстрацію до панегіричного твору. Художник зробив запорожця вельми присадкуватим. Аби надати своєму персонажові представницького вигляду, він зобразив його в костюмі, одні предмети якого одягнуті поверх інших. Через це козак отримав пишні, ніби жіночі форми у нижній частині тулуба. Хоча його ноги розставлені при ходьбі, однак порівняно з постаттю на печатці він, радше, поволі човгає по горизонтальній поверхні, не відриваючи від неї підшов, аніж браво марширує.

Звісно, що незалежно від точності та майстерності гравера при відтворенні ним постаті козака за зразком зображення на запорозькій печатці, його твір, який має виразну авторську індивідуальність, є важливим історичним джерелом, у тому числі для вивчення тогочасного костюма. У геральдичній композиції, до якої входить названа гравюра, щодо неї є пояснювальна епіграма: «На гербъ сильного Войска его кор. мил. / Запорозкого. / Кгды мензтва запорозцовъ кролеве дознали, / Теды за гербъ такого имъ рыцера дали. / Который ото готовъ Ойчизнѣ служити, / За волность ея и свой животъ положить. / И якъ треба землею albo тыжъ водою: / Вшеляко онъ способный и прудкій до бою»³⁰.

Як видно, К.Сакович насамперед наголосив на законному праві запорозьких козаків мати власний корпоративний герб, адже, доводив автор, його надала королівська влада, належно оцінивши їхні військові заслуги. Символіка цього герба для автора твору полягала в поєднанні рицарського та громадянського. Зображення козака-рицаря означало, отже, моральну чесноту рицарського громадянського служіння Вітчизні та готовність пожертвувати власним життям заради її свободи, а також високий вишкіл та рицарські чесноти воїна, спроможного сміливо, уміло та у швидкому темпі діяти як на суші, так і на воді. У кінцевому разі таке тлумачення розкривало зміст тези про «сильне Військо його королівської милости Запорозьке», яке має шляхетний герб.

Прикметно, що схоже тлумачення запорозького герба постає з історичного твору початку XVIII ст., автором якого був Григорій Грабянка. У ньому під заголовком «Вірші на герб малоросійський» уміщено такі рядки: «Війська Запорозького воїн знаменитий / Щохвилини ладен край свій боронити, / І хоч супостата не зрить пред собою, / Однак зброя завжди готова до бою. / У повсталих сила полягає в тому, / Що боронять волю батьківського дому. / В першу-ліпшу хвилю стануть проти злого, / Щоб не зрить в неволі нікого живого, / Бо відомо здавна – справа пастуха / Від отари гнати хижого вовка»³¹.

Отже, можна переконатися: Г.Грабянка вбачав символіку геральдичного зображення козака на гербі Війська Запорозького в тому, що воно для нього поставало уособленням спроможності та готовності боронити Вітчизну від будь-яких ворогів, а також відстоювати свободу, у тому числі особи, як найвищу цінність.

Якщо символіку геральдичних віршів К.Саковича достатньо популярно розкрито для читачів-сучасників, то запорозька печатка являла собою насамперед зорову емблему або метафору і не мала тлумачної віршованої епіграми. У реальному житті рядовий козак, який, приміром, віз листа з прикладеною до нього запорозькою печаткою, напевно не надто переймався розгадуванням її символіки. Водночас він вочевидь не сприймав зображення на ній як побутову картинку, оскільки печатка була знаком реальної влади Війська Запорозького.

Напис на печатці тогочасною українською мовою «**ВОЙКА ЗАПОРОЗЬКОГО КОПИЯ**» («**ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО КОПИЯ**») є достатньо промовистим свідченням того, що козаки самі виготовили (замовили майстрові) печатку, а не отримали її у подарунок від польського короля. Існує достатньо доказів того, що діловою мовою в межах запорозької спільноти була українська (руська), тоді, як у зносинах із представниками влади та сановниками Речі Посполитої козаки використовували польську мову. Звідси випливає, що вибором української (руської) мови для напису на такій важливій інсигнії Війська Запорозького, як військова печатка, українські козаки окреслили горизонт своїх етнокультурних цінностей та орієнтацій. Причому за тогочасних умов їх історичного буття зазначений вибір так чи інакше мав певний політичний підтекст. Підтвердженням цього є і те, що, як зазначалося вище, у написі «**ВОЙКА ЗАПОРОЗЬКОГО КОПИЯ**» (більш ранні варіанти: «**КОПИЯ ВОЙСКА ЗАПОРОЗЬКОГО**»; «**КОПИЯ ВОЙСКА ЗАПОРОЗЬКОГО**») немає прив'язки до політичної системи Речі Посполитої. Водночас цей момент є обов'язковим у листуванні запорожців з офіційною Варшавою при означенні інституційної титулатури Війська Запорозького. Ідеться про граматичні конструкції на кшталт «Військо його королівської милості Запорозьке», а в період безкоролів'я – «Військо Речі Посполитої Запорозьке»³². Отже, є підстави стверджувати, що у представленій на печатках 1590–1630-х рр. базовій титулатурі Війська Запорозького опосередковано відбилася ідея політичної суб'єктності запорозької спільноти.

Після поразки козацького повстання 1637–1638 рр. запорожці втратили свої клейноди, у тому числі військову печатку («знак козацького гетьмана ... і булаву, і корогви ... і комишини та печатки»), які зрештою опинилися в руках урядового комісара над реєстровцями³³. Попри це характерне для козацької сфрагістики цього часу зображення козака, озброєного мушкетом та шаблею, згодом у модифікованій формі перейшло на військові печатки, які використовували Богдан Хмельницький³⁴ та інші українські гетьмани. Зауважимо, що у владних колах Речі Посполитої другої половини XVII ст. символіку давньої запорозької печатки розглядали як важливий ідеологічний важіль у своїй політиці щодо українського козацтва. Про це свідчить листування короля Яна III Собеського з правобережним козацьким гетьманом Стефаном Куницьким (1683 р.). Так, король у своїх листах до нього писав: «А для найчесніших [для] булави твоєї вірності ритуалів доручили готувати печатку зі старовинним українним гербом»; «з його рук (королівського посланця ротмістра Манкольського – П.С.) візьмеш ... печатку, належну Війську Запорозькому та ритуалам булави твоєї вірності»³⁵.

Як видно, Ян Собеський розглядав печатку як традиційну владну інсигнію Війська Запорозького, що фігурує у владних ритуалах запорозького гетьмана. Те, що, за словами короля, нову печатку буде виготовлено «зі старовинним українним гербом» вочевидь означало звернення до історичного першоджерела – «старовинного» герба Війська Запорозького, зображуваного на перших козацьких військових печатках.

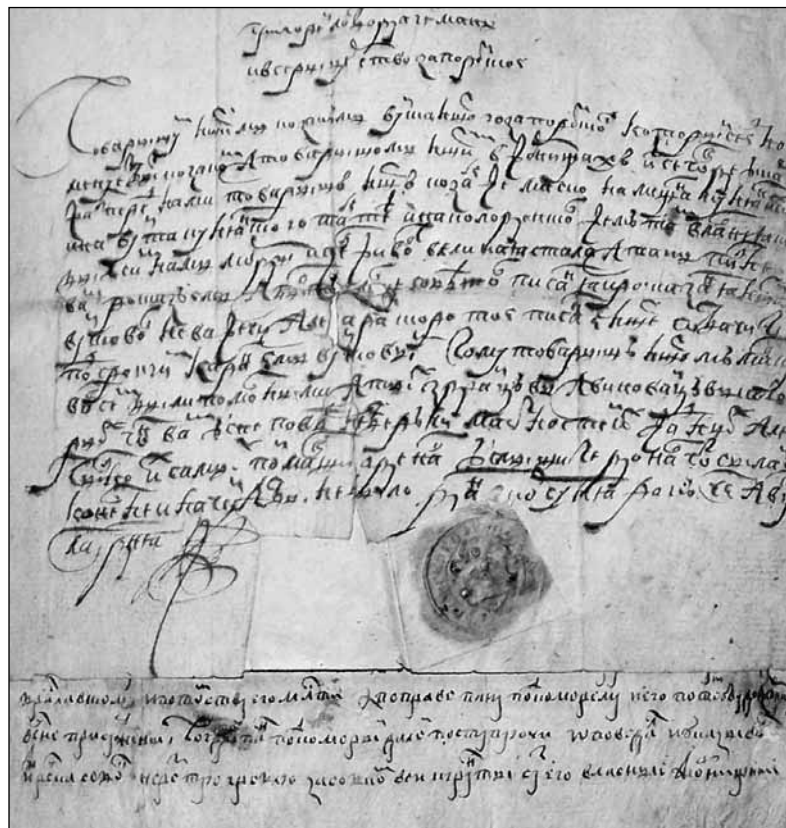
Загалом можна стверджувати, що козацькі військові печатки середини 1590–1630-х рр., на яких розміщено герб Війська Запорозького, мають не тільки неабияку історичну цінність, а й політичну значущість, що проектується на сьогодення. На нашу думку, саме ці сфрагістичні пам'ятки повинні стати основним першоджерелом для розробників ескізу великого державного герба України. Адже якраз наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. було закладено підвалини козацької сфрагістичної та геральдичної традицій, а зображеного на запорозьких печатках озброєного козака переосмислено у вітчизняній книжності як герб Війська Запорозького. Причому напис навколо цього герба на військовій печатці («КОПИЯ ВОЙСКА ЗАПОРОЗЬКОГО»; «КОПИЯ ВОЙСКА ЗАПОРОЗЬКОГО»; «ВОЙКА ЗАПОРОЗЬКОГО КОПИЯ») політично окреслив суб'єктність та самовладність запорозької спільноти. Набутий у цей час Військом Запорозьким корпоративний герб був відтворений на печатках, що їх використовував гетьман Української козацької держави Б.Хмельницький, а також на сфрагістичних знаках інститутів української державності (головно гетьманської влади та Генеральної військової канцелярії) впродовж другої половини XVII – у XVIII ст. Тобто йдеться про історичну наступність геральдики Війська Запорозького, що сформувалася та утвердилася до Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., була освячена практикою національного державотворення та зберігала свою традиційну основу впродовж усього історичного буття Української козацької держави.

Відбиток військової печатки на універсалі гетьмана Г.Лободи до всіх запорозьців та козаків із Жорнищ, 31.VIII.1595 р. (Грабовецький В.В., Гавриленко В.О. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип.1. – С.207)

Військова печатка Війська Запорозького, 1595 р. Реконструкція М.Ткаченка (Грабовецький В.В., Гавриленко В.О. Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип.1. – С.207)

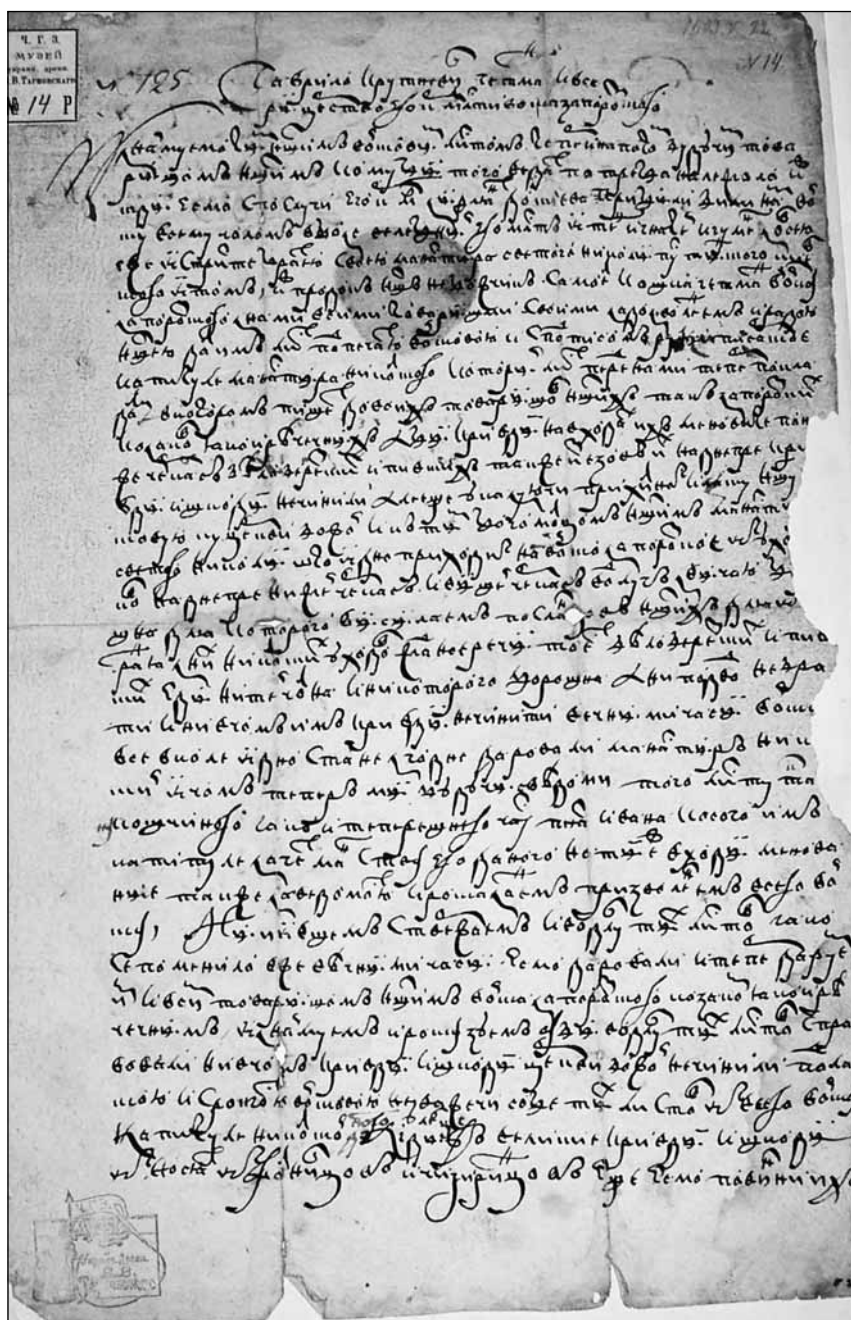
Фрагмент універсалу гетьмана Г.Лободи до всіх запорожців та козаків із Жорниць (31.VIII.1595 р.) із відбитком військової печатки (Львівська національна наукова бібліотека України ім. В.Стефаника. Відділ рукописів. – Ф.5. – Оп.1. – Спр.ІІ.4048. – Арк.113)

Військова печатка Війська Запорозького, 1603 р. Реконструкція І.Ситого з відбитка печатки на листі (універсалі) гетьмана Г.Крутневича ченцям київського Микільсько-Пустинського монастиря від 22.V. (1.VI) 1603 р., що зберігається у Чернігівському історичному музеї ім. В.В.Тарновського (Ситий І. Сфрагістичні дослідження Олександра Лазаревського // Знак. – Число 9 (лютий 1995 р.). – С.3)

Відбиток військової печатки на військовому листі (універсалі) гетьмана Г.Крутневича ченцям київського Микільсько-Пустинського монастиря, 22.V. (1.VI) 1603 р. (Кардаш П., Кот С. Слава українського козацтва. – Мельбурн; К., 1999. – С.94)

Військовий лист (універсал) гетьмана Г.Крутневича ченцям київського Микільсько-Пустинського монастиря, 22.V. (1.VI) 1603 р. (Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В.Тарновського. – Інв. №АЛ-638)

Відбиток військової печатки на листі запорозького гетьмана Г.Крутневича до великого коронного гетьмана Я.Замойського, 9.XI.1600 р. // Archiwum Główne Akt Dawnych. – Archiwum Zamojskich. – Rkps. №153. – S.6)

Автограф гетьмана П.Сагайдачного, 1622 р. (П.Сагайдачний до К.Радзивілла, 13(23).I.1622 р. // Archiwum Główne Akt Dawnych. – Archiwum Radziwiłłów. – Dz.II. – Rkps. №804. – S.2)

Відбиток військової печатки на листі запорозького гетьмана П.Сагайдачного до литовського польного гетьмана К.Радзивілла, 13(23).I.1622 р. (Archiwum Główne Akt Dawnych. – Archiwum Radziwiłłów. – Dz.II. – Rkps. №804. – S.3)

Відбиток військової печатки на листі гетьмана А.Гавриловича до коронного підканцлера Т.Замойського, 4.IX.1632 р. (Archiwum Główne Akt Dawnych. – Archiwum Zamojskich. – Rkps. №306. – S.13)

Герб Війська Запорозького. Гравюра з твору К.Саківича «Втіш'є на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного ...», 1622 р. (Каманин И. Очерк гетманства Петра Сагайдачного. – К., 1901. – Приложения)

Відбиток військової печатки на універсалі гетьмана Б.Хмельницького, 2.II.1656 р. (Україна – козацька держава: Ілюстрована історія українського козацтва у 5175 фотосвітлинах. – К., 2004. – С.517)

- ¹ Див.: *Гавриленко В.О.* Історіографія української сфрагістики другої половини XIX ст. // Історичні джерела та їх використання. – К., 1972. – Вип.7. – С.128–152.
- ² Див.: *Слабченко М.* Матеріали по малорусской сфрагистике. – Одесса, 1912; *Крип'якевич І.П.* З козацької сфрагістики // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Л., 1917. – Т.123/124; *Грабовецький В.В., Гавриленко В.О.* Невідомий універсал і найдавніша козацька печатка гетьмана Григорія Лободи з 1595 р. // Середні віки на Україні. – К., 1971. – Вип.1. – С.204–208; *Дракохруст Е.И.* К истории войсковых печатей Левобережной Украины XVII–XVIII вв. (По материалам Отдела письменных источников и Отдела нумизматики Государственного исторического музея) // Нумизматический сборник. – Москва, 1971. – Ч.4. – Вып.4. – С.3–23, табл.; *Фоменко В.Г.* Військові печатки запорожців // Історичні джерела та їх використання. – К., 1972. – Вип.7. – С.152–160; *Гавриленко В.* Українська сфрагістика. – К., 1977; *Ситий І.М.* Печатки генеральної та полкової старшини за матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського // Родовід: Наукові записки до історії культури. – 1997. – Ч.1 (15). – С.97–110; *Його ж.* Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2000. – Число 4. – Ч.1. – С.214–260; *Його ж.* Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського // Пам'ятки України. – 2001. – №1/2. – С.149–154; *Його ж.* Сфрагістичне законодавство Гетьманщини // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2003. – Число 10. – Ч.1. – С.222–236; *Однороженко О.* Державні печатки Війська Запорозького другої половини XVII–XVIII ст. // Там само. – С.242–274.
- ³ *Гавриленко В.* Сфрагістично-геральдичні аспекти козацької державності // Знак. – 2001. – Число 23 (травень). – С.2.
- ⁴ *Крип'якевич І.П.* Козаччина і Баторієві вольности // Жерела до історії України-Руси. – Л., 1908. – Т.8. – С.3, 4.
- ⁵ *Żródła dziejowe.* – Warszawa, 1894. – Т.20. – S.164.
- ⁶ Я.Оришовський до Стефана Баторія, 3.VII.1581 р. // Archiwum Główne Akt Dawnych (далі – AGAD). – Archiwum Zamojskich (далі – AZ). – Rkps. №3036. – S.12.
- ⁷ М.Язловецький до запорозьких козаків, 10.III.1592 р. // AGAD. – AZ. – Rkps. №2860. – S.77–80.
- ⁸ *Дракохруст Е.И.* Указ. соч. – С.6; *Ситий І.* Печатки сотенної старшини, товаришів та канцеляристів. – С.217; *Його ж.* Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського. – С.152.
- ⁹ *Грабовецький В.В., Гавриленко В.О.* Указ. праця. – С.204–208.
- ¹⁰ Там само.
- ¹¹ *Гавриленко В.* Печатки Війська Запорозького – невід'ємний атрибут української державності // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. – К., 1993. – Вип.3. – С.135–137.
- ¹² *Гавриленко В.* Сфрагістично-геральдичні аспекти козацької державності. – С.2–3.
- ¹³ Комісія з козаками, учинена у січні місяці 1622 р. // Biblioteka Czartoryskich. – Rkps. №206. – S.554, 558, 569, 561.
- ¹⁴ *Дворецкий И.Х.* Латинско-русский словарь. – Москва, 2005. – С.200.
- ¹⁵ *Okołski Sz.* Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w roku 1637, miesiąca grudnia. – Kraków, 1858. – S.26.
- ¹⁶ *Ситий І.* Міські печатки Лівобережної України XVII–XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського: Каталог. – Л.; Чернігів, 1995. – С.15.
- ¹⁷ Універсал запорозького гетьмана Г.Лободи, 31.VIII.1595 р. // Львівська національна наукова бібліотека України ім. В.Стефаника. Відділ рукописів. – Ф.5. – Оп.1. – Спр. II.4048. – Арк.113.
- ¹⁸ *Hejdensztejn R.* Dzieje Polski od śmierci Zygmunta Augusta do roku 1594. – Petersburg, 1857. – S.377; *Леп'явко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернігів, 1996. – С.214–218.
- ¹⁹ Там само. – С.217, 218.
- ²⁰ Г.Василевич до Я.Замойського, 10.VIII.1596 р. // AGAD. – AZ. – Rkps. №3036. – S.26; С.Кішка до Я.Замойського, 1.VIII.1600 р. // AGAD. – AZ. – Rkps. №153. – S.5; 31. III.1601 р. // Ibid. – AZ. – Rkps. №802. – S.6; Г.Крутневич до Я.Замойського, 9.XI.1600 р. // AGAD. – AZ. – Rkps. №153. – S.6; Ibid. – AZ. – Rkps. №153. – S.18; Без дати // Ibid. – AZ. – Rkps. №153. – S.14; Військовий лист (універсал) Г.Крутневича ченцям київського Микільсько-Пустинського монастиря з підтвердженням їхнього права на Білоберезькі та

Пивські уходи, 22.V. (1.VI) 1603 р. // Чернігівський обласний історичний музей ім. В.В.Тарновського. – Інв. №АЛ-638.

²¹ Ситий І. Сфрагістичні дослідження Олександра Лазаревського // Знак. – 1995. – Число 9 (лютий). – С.3.

²² Фоменко В.Г. Військові печатки запорожців. – С.153.

²³ На сьогодні дослідникам відомо чимало видозмін хреста як християнського символу, зокрема хрести св. Андрія (косий хрест), св. Антонія (нагадує грецьку літеру тау, утворений накладанням вертикальної балки на горизонтальну; лат. «crux commissa» – з'єднаний хрест), Св.Духу (подвійний хрест із дванадцятьма роздвоєними кінцями, які символізують дванадцять плодів Св.Духу), грецький (лат. «crux quadrata» – хрест рівнораменний), єрусалимський (чотири хрестики розміщені поміж раменами великого хреста), костельний (чотирираменний хрест, кінцівки якого закінчуються трилисником), латинський (лат. «crux immissa» – хрест пересічений, тобто чотирираменний хрест, нижнє рамено якого значно більше за інші), мальтійський (чотирираменний хрест із розширеними кінцівками), папський (потрійний – на вертикальну балку накладено три горизонтальні), патріарший (або лотаринзький – подвійний, кожне рамено, окрім нижнього, закінчується трилисником), православний (потрійний зі скісною нижньою балкою) тощо (Перкун В. ... І печаткою стверджую. З історії печаток католицької церкви на Правобережній Україні (кінець XVIII – XX ст.). – К., 2002. – С.45–46).

²⁴ Зображення цієї печатки вміщене (чомусь догори ногами) у виданні: Кардаш П., Кот С. Слава українського козацтва. – Мельбурн; К., 1999. – С.94, а також у публікації І.Ситого (див.: Ситий І. Гетьманські універсали й печатки у збірці Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського. – С.148). У графічній реконструкції печатки, що її зробив І.Ситий, стопи козака розвернуто у сторони, що вочевидь відповідає природній позі людини, яка стоїть. Водночас порівняння цієї реконструкції з фотокопією печатки, що є на листі Г.Крутневича до Я.Замойського від 9 листопада 1600 р., виявляє неточності, яких автор припустився при відтворенні пози козака, а також вигляду і положення його зброї.

²⁵ Як можна судити, козаки могли носити ручну вогнепальну зброю також у спеціальних шкіряних футлярах, трубчата частина яких вміщувала ствол, а лійчасто розширена частина – замок та приклад. До таких футлярів кріпили широкі реміні, щоб їх можна було носити за спиною (див.: Свєшніков І.К. Битва під Берестечком. – Л., 1993. – С.244).

²⁶ Малов А.В. Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории 1656–1671 гг. – Москва, 2006. – С.45 (іл.: «Конные аркебузиры XVII в.»; «Крепление карабина к плечевой португее посредством колец, «карабинов» и скобы. XVII в.»).

²⁷ У ті часи короткоствольні карабіни були зброєю кінноти. Під час розкопок на місці Берестецької битви 1651 р. виявлено, зокрема, карабін із залишками ложа без приклада. Довжина його ствола дорівнювала 79 см, калібр 12 мм. Цей карабін мав простий приціл із мушкою та ударно-кремінний замок. Ще один знайдений зразок зі стволом завдовжки 82,5 см і калібром 10 мм також був оснащений прицілом із мушкою (див.: Свєшніков І.К. Указ. праця. – С.243).

²⁸ Я.Бородавка до К.Радзивілла, 28.IV.1621 р. // AGAD. – Archiwum Radziwiłłów (ділі AR). – Dz.II. – Rkps. №746. – S.2; П.Сагайдачний до К.Радзивілла, 13 (26).I.1622 р. // Ibid. – AR. – Dz.II. – Rkps. №804. – S.3; Б.Конша до К.Радзивілла, 28.I.1623 р. // Ibid. – AR. – Dz.II. – Rkps. №844. – S.2; М.Дорошенко до Т.Замойського, 20.V.1623 р. // Ibid. – AZ. – Rkps. №306. – S.4; 17.II.1626 р. // Ibid. – AZ. – Rkps. №446. – S.32; І.Сулима до К.Радзивілла, 29.XII.1628 р. // Ibid. – AR. – Dz.V. – Rkps. №381 – S.2; І.Петражицький до Т.Замойського, 22.II.1632 р. // Ibid. – AZ. – Rkps. №306. – S.10; 31.V.1632 р. // Ibid. – AR. – Dz.V. – Rkps. №15344. – S.9; А.Гаврилович до Т.Замойського, 22.II.1632 р. // Ibid. – AZ. – Rkps. №306. – S.11, 12; 4.IX.1632 р. // Ibid. – AZ. – Rkps. №306. – S.13; 6.I.1633 р. // Ibid. – AZ. – Rkps. №725. – S.2; Інструкція запорозьким послам Б.Гудковичу, Я.Савичу, Г.Нужному до Сигізмунда III, 30.XI.1636 р. // Ibid. – AZ. – Rkps. №3036. – S.120.

²⁹ Крип'якевич І. З козацької сфрагістики. – С.5.

³⁰ Сакович К. Вѣршѣ на жалосный погреб зацного рыцера Петра Конашевича Сагайдачного, гетмана войска его к. милости Запорозкого. Зложоныи през инока Касіана Саковича, ректора школ кievских, в брацтвѣ. Мовленые от его спудеов на погребѣ того цного рыцера в Кіевѣ, в недѣлю проводную року божого, тысяча шестьсот двадцать второго // Голубев С. История Киевской духовной академии. – К., 1888. – Вып.1. – Приложения. – С.17–18.

³¹ Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. Р.Г.Іванченка. – К., 1992. – С.14.

³² Див.: Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI–XVII ст.). – К., 1998. – С.115–119.

³³ Okolski Sz. Dyaryusz transakcyi wojennej między wojskiem koronnem i zaporoskiem w roku 1637, miesiąca grudnia. – S.65, 66; *Idem*. Kontynuacya dyaryusza wojennego. – S.193.

³⁴ Див.: Крип'якевич І. З козацької сфратістики. – С.4–14.

³⁵ Ян III Собеський до С.Куницького, без дати // Biblioteka Ossolińskich. – Rkps. №248.I. – S.172; Без дати // *Ibid.* – S.179.

Based on sources considered Zaporozhe military stamp depicting the coat of arms Zaporozhe troops from the middle 1590's to late 1630's. Proved that the fundamentals Zaporozhe Sigillographies and heraldic traditions were laid end XVI – in the first decades of XVII century. During this time troops Zaporozhe as a political institution was first known to sources Sigillography the military depicting a Cossack, military musket and sword. Focus on the study of heraldry symbolism figures in the arms of Cossack troops Zaporozhe.

О.О.Ковалевська*

ПЛАН ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ НІКОЛЯ ДЕ ФЕРА 1714 р.

Стаття представляє авторську версію історії створення плану Полтавської битви авторства відомого французького картографа Ніколя де Фера. Подано два варіанти віднайденного джерела, яке з середини 1950-х рр. і до недавнього часу вважалося втраченим.

Полтавська битва 1709 р., безсумнівно, стала кульмінаційною подією не лише українського походу Карла XII, але й усієї Великої Північної війни 1700–1721 рр. Фінал бою під Полтавою визначив як результат кампанії, так і кардинальним чином вплинув на подальший історичний розвиток країн-учасниць протягом наступних століть. Відтак закономірно, що ця подія стала предметом дослідження й увічнення у творах літератури, мистецтва, а також картографічних матеріалах.

Одну з перших спроб наукової фіксації, опису та систематизації наявних креслень, планів, схем та ґравюр, які відображали події Полтавської битви, здійснили члени створеного 1898 р. у Санкт-Петербурзі «Общества ревнителей военных знаний» – офіцери В.Борисов і О.Носков. Результати своєї праці під назвою «Опис планів, карт і ґравюр Полтавської битви» вони опублікували на шпальтах ювілейного збірника, вихід якого у світ був приурочений до 200-річчя перемоги Петра I під Полтавою¹. Ініціатива членів зазначеного військово-наукового товариства щодо виявлення, опису та аналізу всіх наявних картографічних матеріалів, присвячених Полтавській битві, а також їх досвід у цій справі були підтримані та застосовані професійними вченими лише через 50 років. Наслідком чого стали статті Л.Гольденберґа – «Картографічні джерела» (в ювілейному збірнику до 250-річчя битви під Полтавою²) і «Неопублікований “План знаменитої Полтавської битви”»³. Описуючи наявні картографічні джерела, виявлені у фондах №192 Центрального державного архіву давніх актів і №456 Центрального державного військово-історичного архіву, Л.Гольденберґ згадав про, як вважалося на середину 1950-х рр., уже втрачені креслення та плани битви, серед яких, зокрема, були плани Н. де Фера й Л.Алларта⁴. Окрім того, виявилось, що Людвіг Ніколай фон

* Ковалевська Ольга Олегівна – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. Інституту історії України НАНУ.

E-mail: o_kovalevska@mail.ru